

Hareketli Avcı-Toplayıcı Grupların Yaşam Biçimiyle Yerleşik Çiftçi Toplulukların Yaşam Biçimi Arasındaki İnsan-Mekân İlişkisinin Mukayesesi¹

Ozan Arslan AYTAN

Bilim Uzmanı,

ozanarslanaytan@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0845-8983>

Öz

İnsanın içerisinde bulunduğu mekân, onun yaşam biçimiyle doğrudan bağlantılıdır. Yaşam biçimi, insanın 2,5 milyon yıl önce ortaya çıktığı ilk zamanlardan, yaklaşık 12 bin yıl önce besin üretiminin ve yerleşikliğin başladığı Neolitik Çağa kadar tek düze bir ilerleme kaydetmiştir. Paleolitik Çağ'da geçimin avcılık-toplayıcılıkla sağlanması, hareketli bir yaşam biçimi sürdürülmesini zorunlu kılmıştır. Hayvanların hareketliliklerine göre bir pozisyon alan avcı-toplayıcıların belirli bir toprak parçası üzerinde kalmalarına imkân yoktur. Bu durum avcı-toplayıcı grupların içinde yaşadığı mekânla olan ilişkisinde en belirleyici faktördür. Epi-Paleolitik Dönem'de iklim sıcaklık seviyesindeki artışa ve toprağın yumuşamasına etki etmiş ve böylelikle doğanın dönüşümüne paralel olarak insanın yaşam biçimi de yeni bir boyut kazanmıştır. Neolitik Çağ'da yabani bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesi, asalak bir yaşam biçiminin terk edilmesine yol açmıştır. Toprağın ekilip biçilmesi ve hayvan yetiştiriciliğiyle üretim anlamında bir istikrar yakalanmıştır. Toprağa bağlı olarak bu durum hareketli bir yaşam biçiminden durağan bir yaşam biçimine geçişi temsil etmektedir. Besinlerin biriktirebilir olması mülkleşmeye, yeni araç-gereçlerin ortaya çıkışına ve kalabalık nüfusları beslemeyebilmeye olanak tanımıştır. Ortaya çıkan bu önemli değişikliklerin, insanın içinde yaşadığı mekânla olan ilişkisi bağlamında değerlendirilerek ortaya konulduğu bu çalışmada, her iki yaşam biçimi arasında meydana gelen yenilikler ve gelişmelerin ayrıntılarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Avcı-Toplayıcı Yaşam Biçimi, Yerleşik-Çiftçi Yaşam Biçimi.

¹ Makale Geliş/Kabul Tarihi: 14.09.2020/29.06.2021

Künye Bilgisi: Aytan, O.A. (2021). Hareketli avcı-toplayıcı grupların yaşam biçimiyle yerleşik çiftçi toplulukların yaşam biçimi arasındaki insan-mekân ilişkisinin mukayesesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 979-1012. DOI: 10.33437/ksusbd.780605.

Comparasion of Human-Place Relationship Between Lifestyle of Mobile Hunter-Gatherer Groups and Lifestyle of Sedentary of Farmers Community

Abstract

The place in which man is located is directly connected to his way of life. The way of life has progressed from the first time that man appeared 2.5 million years ago to the Neolithic Age, when food production and settlement began about 12 thousand years ago. In the Paleolithic Age, the provision of livelihood by hunting-gathering forced the maintenance of a mobile way of life. Hunter-gatherers who take a position according to the mobility of animals cannot stay on a certain piece of land. This is the most decisive factor in the relationship of hunter-gatherer groups with the place in which they live. In the Epi-Paleolithic Period, the climate affected the increase in temperature and the softening of the soil, and thus, in parallel with the transformation of nature, the way of life of man also gained a new dimension. The domestication of wild plants and animals in the Neolithic Age led to the abandonment of a parasitic way of life. A stability has been achieved in terms of planting and mowing the soil and producing animals. Depending on the soil, this represents the transition from a mobile lifestyle to a stationary lifestyle. The accumulation of nutrients allowed ownership, the emergence of new tools and equipment, and the ability to feed crowded populations. In this study, in which these important changes were evaluated and revealed in the context of the relationship of man with the space in which he lives, details of the innovations and developments occurring between both style of life were given.

Keywords: Paleolithic Age, Neolithic Age, Hunter-Gatherer Lifestyle, Sedentary-Farmers Lifestyle.

GİRİŞ

Şu an dünya üzerinde yaşayan tek insan türü olan Homo Sapiens'lerin ataları, yaklaşık 200 bin yıl önce ortaya çıkmıştır. Çevresel koşullara göre bugün farklı tiplerde, dünyanın dört bir yanına dağılmış vaziyette olan insanların yaşamı, yaklaşık 10 bin yıl öncesine kadar biçimsel olarak büyük değişikliklere uğramadan devam etmiştir (Maisels, 1999: 94– 109; Bar-Yosef, 2002: 364 – 369; Arsebük, 1999: 41 – 43; Harari, 2015: 52). Doğadan elde ettiği nesnelere bazen olduğu gibi kullanmış bazen de kabaca işleminden geçirerek kendi hayatına uyarlamıştır. Ancak Neolitik adı verilen Çağ'ın başlaması, insanın hayatında her anlamda değişikliklere neden olmuştur. Neolitik Çağda insan, doğa ile olan çetin

mücadelesinde aşama kaydeder ve doğaya başat gelmeyi başarır. Üretkenliğin başlamasıyla beraber insanın hayatında yeni bir sayfa açılmış olur.

İnsanlık tarihinin büyük bir bölümü, insanların sürekli hareket hâlinde olduğu ve yiyecek peşinden giderek yaşamlarını sürdürdüğü bir örüntü içerisinde devam etmiştir. Bu durum besin üretiminin başlamasına etki eden, coğrafi ve iklimsel unsurların, şartları uygun hâle getirişine dek sürer. Yaşamı boyunca doğa şartlarının izin verdiği ölçüde hayatta kalabilen insanların geçim kaynağı avcılık ve toplayıcılıktan başka bir şey değildi. Doğa şartlarına boyun eğmeyi bırakıp, onunla uyum içerisine girdiğinde ise artık doğanın kendine bahsettikleriyle yetinmek zorunda kalmadı ve besinsel ihtiyaçlarını kendisi üretme yoluna gitti. Besin üretiminin başlaması, Neolitik Çağın devrimsel bir olgu olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Neolitik devrim, yerleşik yaşamı da beraberinde getirdi. Toprak ekilip biçilerek mahsul elde edilir oldu ve böylelikle üretkenlikten bahsetmek mümkün hâle geldi. Böylece hareketlilik esasına dayalı avcı-toplayıcılık yerini toprağa dayalı yerleşik yaşama bıraktı. Ancak bu durumu istatistiksel anlamda değerlendirirsek varılan sonuç oldukça ilginç ve hayret verici olacaktır. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçişi, yeryüzündeki tüm yaşamının yalnızca %0,25'ini ihtiva etmektedir (Braidwood, 2008: 13).

Yerleşik yaşamın başlamasıyla birlikte, sadece besin tedariki anlamında bir güvence ortaya çıkmamış aynı zamanda kalıcı yerleşim birimleri, yeni üretim araçları, nüfus artışı ve inanç biçimleri de insan hayatında yer tutmuştur (Kuijt, 2002: 3; Bocquet-Appel ve Bar-Yosef, 2008: 14).

Çok uzun bir serüvenin sonucunda ortaya çıkan tüm bu yeni gelişmeler, tek başına coğrafi ve iklimsel şartların uyumu sonucunda meydana gelmemiştir. İnsanın bilgi birikim ve tecrübeleri ve aynı zamanda zihni algısının gelişiminin bir sonucu olarak yeni gelişmeler kaydedilmiştir. Avcılık ve toplayıcılık Çağlarından, besin üreticiliği Çağlarına gelişinin ana hatlarının incelendiği bu çalışmada, iki ayrı yaşam biçimi, mekânsal değişimin insan üzerindeki tesirleri göz önünde bulundurulmak suretiyle ele alınmış olup, aralarındaki ayrılıklar ve ayrılıkların karşılaştırılması yapılmıştır. Aynı zamanda bu iki ayrı yaşam biçimi arasındaki geçiş evresi çalışmamızın içerisinde yer tutmaktadır. Bu çalışmayla, insanlık olgusunun ne anlama geldiği ve hangi aşamaları kat ederek bu günlere ulaşıldığına dair tarihsel bir perspektif çizilmek istenmiştir. Bu tarihsel perspektifte mekân algısı ve mekânın insanın hayatında ne gibi değişikliklere sebep olduğu konuları işlenmektedir.

Buna benzer mukayeseli araştırmalar, antropoloji ve etnoloji alanlarında, günümüzdeki örneklerden yola çıkılarak yapılmaktadır. Ancak böyle bir çalışma, konunun tarihsel manada derinlemesine ele alınmamış olmasında ötürü, bu eksikliğin biraz da olsa giderilmesi ihtiyacından doğmuştur. Tarih algısı

genellikle siyasal olaylar etrafında şekillenmektedir. Ancak siyasal olayların meydana çıkmasından çok önceleri sosyal hayattaki değişimler, tarihin temel noktası olarak düşünülmelidir. İnsanlık tarihi boyunca, sosyal anlamda gerçekleşen yapısal değişimler, tarih biliminin daha sık ilgilenmesi gereken konulardan biridir. Burada bu sosyal yapının değişmesinin temelleri ve nedenleri tartışılmış olup, tarihi algımıza geniş ölçüde bir yenilik kazandırılmak istenmiştir.

Hareketli Avcı-Toplayıcı Grupların Yaşam Biçimi

İnsanlığın tarihi yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Afrika düzlüklerinde başlamıştır. Afrika'nın güneyinde yer alan Olduvai Boğazı² ve doğusundaki Turkana Gölü³ çevresinde tespit edilen pek çok fosil buluntusu, Homo türünün ortaya çıkışının Afrika kıtası olduğuna dair kanıt niteliği taşır (Leakey, 1996: 33-34; Leakey ve Lewin 1998: Boyd ve Silk, 2009: Stringer 2011: 11 – 12; 2401-10; Lewin, 2015: 257.). Homo adı verilen cinsi temsilen insanın, iki ayak üzerinde durabilme kabiliyeti göstermesiyle ellerinin boşta kaldığı düşünülmektedir.⁴ Bu türün ellerinin serbest kalması, tutma ve kavramanın önünü açar ve alet kullanımı da böylelikle başlamış olur. Alet kullanmak, biyolojik sınırlılıklardan öteye gidilmesi, doğadan elde edilen maddelerin kullanışlı hâle getirilerek delici, kesici, yırtıcı amaçlarla kullanılmasını sağlar. Aslında alet kullanımının ilk olarak Hominoidlerde⁵ başladığı Afrika'dan elde edilen kanıtlarla bilinmektedir. Antropologlar tarafından, Australopithecus cinsinin, insanın ortaya çıkmasından önce tahta ve taş gibi çeşitli materyalleri kullandığı düşünülmektedir.

Bu süre zarfında hayatta kalabilmesi için etoburlardan geriye kalan hayvan leşleri, küçük kabuklu hayvanlar veya küçük sürüngenlerle beslenmekteydi. İnsanın bu Çağış leş yiyicilik ve toplayıcılıkla geçerken, fiziki fonksiyonları, iki ayak üzerinde yürümeye ve yeryüzünde yaşamaya adapte olmaya başlamasıyla gelişir. Alet kullanımı da beslenme ve korunma alışkanlıklarının değişmesine imkân tanır. Daha büyük hayvanları avlama konusunda başarı elde edilirken

²Dünyanın önemli paleoantropolojik bölgelerinden biridir. Bugün Tanzanya sınırları içerisinde yer alan vadi, insanın erken atalarına dair önemli bulguları barındırır.

³ Afrika'nın doğusunda yer alan büyük rift vadisi içerisinde yer alan irili ufaklı göller bütünüdür. Bu göllerin çevresi en eski hominid ve Homo cinslerine ait fosil buluntularına ev sahipliği yapar.

⁴İki ayak üzerinde doğrulma, antropoloji literatüründe “Bipedazim” olarak geçer. Latince kökenli olan bu kelime, bi(iki) ped(ayak) kelimelerinin birleşmesi sonucunda oluşur. İnsanın ağaç üstünde yaşamaya elverişli vücut yapısı, erken atalarının yere inmesiyle, yürümeye evrilmiştir. Afrika savanalarında uzun çalimsı bitkilerden önünü görebilmesi için bunun elzem olduğu fikri kabul görmektedir.

⁵Hominoid, insanın da içine dâhil olduğu bir primat familyadır. Ancak burada kastettiğimiz insan sınıfına dâhil olmayan insanımsılardır.

yırtıcı hayvanlara karşı korunmak için taş ve tahta aletler, insanlar tarafından kullanılmıştır.

Afrika'dan ilk çıkış, yaklaşık olarak 1,1 milyon yıl önce Homo Erectus'un Yakınoğu ve Asya'ya yayılması sonucunda meydana gelmiştir. Bu tarihten sonra insanlık tek bir kıtada değil eski dünyanın pek çok bölgesinde varlığını sürdürür. Aşöylen⁶ olarak tanımlanan bir taş endüstrisini meydana getiren Erectus insanı, alet yapımını, belirli bir teknik, bilgi ve tecrübenin içerisinde devam ettirir. Uzakdođu'dan Avrupa ve Afrika kıtasına kadar yayılım gösteren bu alet tipi, Erectusların ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir. Homo Erectuslar zihni ve fiziki gelişkinliği sayesinde alet geliştirmede başarılı olurken ateşi de kontrol altına almışlardır. Çin'de yer alan Choukoutien Mağarası'ndan elde edilen veriler ışığında, ateşin kontrollü bir şekilde kullanıldığı sonucuna ortaya çıkmaktadır (Weiner vd., 1998: 251–253). Buluntu üzerinde yapılan tarihlendirme testleri yaklaşık 400 bin yıl öncesine işaret eder. Dolayısıyla ateş, insanın hayatına 400 bin yıldır eşlik etmektedir. Besinleri tüketmeden önce pişirmek, insanın diyetinde köklü bir değişikliğe sebep olur. Nitekim ateş, sadece yiyeceklerin pişirilmesine değil aynı zamanda korunmanın ve ısınmanın da önünü açmıştır. Tesadüfi olamayacak kadar karmaşık ve pek çok işlemde geçirilmesi gereken bu icat, insanın Çağlar boyu geçirdiği zihni gelişmişliğin bir sonucudur. İlk ortaya çıktığı Çağlarda doğadan elde ettiklerini değişikliğe uğratmadan kullanmış fakat sonra onları, ihtiyaçları doğrultusunda işleme tabi tutmuştur. Beyin büyüklüğünün ve zihin kapasitesinin elverdiği takdirde yeni buluşlar yapmış ve hayatta kalabilmek için yeni yollar aramıştır.

Doğada tek başına hayatta kalabilecek fiziki donanıma sahip olmayan insanoğlu, Çağlar boyu gruplar hâlinde yaşamak zorundaydı. Bu zorunluluk, topluluk bilincinin gelişmesini sağladı. Gruplar hâlinde tehlikelerden uzak durulabilmiş ve yaşama dair işler yürütülebilmştir. Zihni gelişmişlikle, topluluk olma bilincinin bir araya geldiği bir başka örnek dünya üzerinde yoktur. Bu benzersizliği insanı diğer canlılardan ayırır.

İnsanın evrimi Çağlar boyunca devam ederken, modern insan adını verdiğimiz Homo Sapiens'in tarih sahnesine çıkışıyla insanlık tarihindeki gelişimler hız kazanmaya başlar. Avrupa'nın tamamında, Afrika'nın kuzeyi ve Asya'nın kuzey

⁶Orta Paleolitik Çağ'da ortaya çıkan Aşöylen tipi aletler ilk olarak Homo erectuslar tarafından kullanılır. Kaba yapılı el baltaları ve yongalar, bir çekirdek taşın başka bir taş vasıtasıyla belli bir tekniğe dayalı olarak yontulması sonucu elde edilir. Afrika'yı ilk terk eden tür olan Erectuslar, eski dünyanın pek çok farklı coğrafyasına dağılmışlardır. Dağıldıkları her yerde bu tipteki aletleri görmek mümkündür. Erectus insanının dışında doğrudan bizim atamız olan Sapiensler de aşöylen tipi el baltalarını kullanmışlar ancak daha sonra üst Paleolitik Çağ'da yeni tipolojilerde aletleri gün yüzüne çıkarmışlardır. Aşöylen el baltaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Adams ve Blades, 2009: 10 – 12.

batısında Sapiens insanını ilk izlerine rastlanmaktadır. 200 bin yıllık fosiller bu insan türüne dair en erken kanıtları bizlere sunar (Bar-Yosef, 2002: 364; Barnard, 2015: 65; Stringer, 2011: 193 – 197). Homo Sapiens'in bir konuşma dili geliştirip geliştiremediği ise belirsizdir. Dilin tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda antropologlar arasında bir görüş birliği olduğu söylenemez. Dil, avcılık, alet yapımı ve kullanımı, çocuk bakımı, toplumsal rekabet, cinsellik gibi pek çok sebepten doğmuş olabileceği gibi pek çok sorunun da çözüm kaynağı olmuştur. Binlerce yıllık insanlık tarihi boyunca modern insanın ortaya çıkışına dek dilin kullanılmış olabileceğine dair somut yahut soyut herhangi bir kanıttan söz edilemez. Dilin kullanımı, karmaşıklaşan toplumsal yapının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabilir. Özellikle üst Paleolitik Çağ'da ortaya çıkan sanatsal ürünler, lisanın kullanımına dair kanıtlar olarak kabul edilir (Bar-Yosef, 2002: 377; Barnard, 2015: 114-120; Bickerton, 2013: 14 – 15). Sosyal antropolog Alan Barnard dilin evrimine dair şu sözleri sarfediyor; “Bana göre tam teşekküllü dil, sırf avlanma, yiyecek toplama, su kaynakları vs. hakkındaki bilginin iletişimi için evrimleşmedi. Sırf sohbet için de evrimleşmedi. Anlatı amacıyla evrimleşti. Avlanma, aşk vb. öyküleri elzemdi; fakat yukarıda bahsettiğim gibi, daha da elzemi, hem mekândan mekâna hem de nesilden nesile aktarılan, farklı yerlerdeki mitlerdi.”(Barnard, 2015: 119).

Dilin evrimi ve gelişimiyle ilgili yapılan onca yoruma rağmen soyut kanıtlar bir fikir birliği sağlanmasına muktedir değildir. Ortaya atılan tüm kuramları, Âdem'in dili adlı kitabından gözden geçirip değerlendiren dilbilimci ve antropolog Derek Bickerton, dilin ortaya çıkışıyla ilgili şu ifadeleri kullanıyor; “Lisanı seçimde öne çıkaran şey ne? Avcılık mı, alet yapımı mı, çocuk bakımı mı, toplumsal rekabet mi, cinsellik için yapılan gösterişçilik mi? Tüm bunlar ve daha fazlası, kimi uzmanlar tarafından seçim baskısı olarak belirlenmiştir. Bunlardan herhangi birini ötekilere yeğlemek için makul bir neden olmayışı hiç de şaşırtıcı değil; aslında, hepsi de bir şekilde ciddi kusurlar barındırır. Buradaki hata ki ilk dillerin günümüz dillerine kıyasla çok basit olduğunu düşünenler bile bu hatayı yapmıştır, lisana ulaşmanın bir hedef olabileceğini düşünmektir. Gerekli ufak tefek parçalan bir araya toplanıp kendisini oluşturana dek var olması söz konusu bile olamıyorsa, lisan, isterse en sade ve temel biçimiyle, nasıl bir hedef olabilir ki? Lisanın nasıl evrimleştiğini sormak yerine, tüm öteki türlerin kullandığı ve kullanmış olduğu iletişim sistemlerinden atalarımızın uzaklaşmaya başlamasına neyin yol açtığını sormalıyız. O ataların yaşam tarzına, neyi nasıl yapmaya çalıştıklarına bakmalı, sonra da bu hayvan iletişiminde ne gibi kısıtlamalar vardı ki bu etkinlikler insanları o iletişim sistemlerinden kopmaya zorladı diye sormalıyız.” (Bickerton, 2013: 18).

Orta Paleolitik'in sonlarına doğru ortaya çıktığı arkeolojik verilerle tespit edilebilen Sapiens insanı için Avrupa ve Kuzeydoğu Asya haricinde Afrika ve iç Asya'dan elde edilen veriler zayıftır. Muhtemelen iklimsel etmenlere bağlı olarak

büyük sürü hayvanlarının yaşadığı coğrafyalarda bulunmayı tercih etmişlerdir. Avcılığın en önemli geçim kaynaklarından biri olduğu düşünüldüğünde, soğuk tundra iklimine sahip Avrupa ve Asya düzlükleri Sapiensler için uygun bölgelerdir (Chase ve Dible vd., 1990: 58 – 64).

Orta Paleolitik'in sonlarına doğru ortaya çıkan Sapiensler ile Çağdaş olarak yaşayan Neandertaller ise aynı coğrafya içerisinde kendilerine yer bulurlar (Schrenk ve Müller, 2009: 63 – 64; Papagianni ve Morse, 2017: 82 – 84). Bu iki insan türü arasındaki münasebetler yakinen gelişim göstermez. Gruplar arasında değiş-tokuş, gruplar arası kaynaşma, cinsel temas yahut iş birliğine dair elde kesin sonuçlar yoktur. Mitokondriyal DNA analizlerinde, bu iki tür arasındaki cinsi münasebetlerin sınırlı kaldığı veya başarısızlıkla neticelendiği sonucuna varılmaktadır. Tıpkı Sapiensler gibi Neandertaller de hayvan avı ve bitki toplayıcılığı yoluyla geçimlerini sağlıyor, ölümlerini mezarlara gömüyor (Paabo, 2014: 195 – 204; Schrenk ve Müller, 2009: 100; Özbek, 2015: 136 – 137), çeşitli çiçeklerle mezarlarını süslüyor, vücutlarını çeşitli takılarla donatıyor ve mağaralarda yaşıyorlardı. Dil geliştirip geliştirmedikleri konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Soyutsal anlamda, onlardan geriye kalan mirasların bütünü incelendiğinde, Sapiensler gibi derin düşünemedikleri ve tahayyül etme yeteneklerinin gelişmediği sonucu çıkarılabilir. Nispeten daha tıknaz ancak geniş vücutlu bir yapıya sahip olan Neandertallerin soyları yaklaşık 30 bin yıl önce tükenmiştir. Sapiens nüfusunun artışı, doğal çevrenin değişime uğraması, nüfus azlığı, hastalıklar, Sapienslerle olan rekabette geri kalmaları gibi sebeplerle soylarını günümüze taşıyamadıkları düşünülmektedir (Paabo, 2014: 33 – 35; Schrenk ve Müller, 2009: 88 – 89; Papagianni ve Morse, 2017: 170 – 180).

At, mamut, bizon, geyik gibi büyük sürü hayvanlarının yaşam alanları aynı zamanda insanların da yaşam alanı hâlini almıştır. Yaşamını avcılıkla ve toplayıcılıkla sağlayan insan, hayatta kalabilmesi için gerekli olan protein ve enerjiyi sağlayabilmek adına ete ve bitkisel besinlere ihtiyaç duyar. Tarihi serüveni boyunca hepçil bir canlı olarak varlığını sürdüren insanoğlu, geliştirdiği teknikler ve yeni endüstrilerle birlikte avcılıkta uzmanlaşmaya başlamıştır.

Yaklaşık olarak 40 bin yıl önce, yeni taş endüstrileri ortaya çıkarmış ve av için kullanılan silahlar tipolojik olarak değişime uğramıştır. Üst Paleolitik'te ortaya çıkan yeni aletler, daha önce kullanılan aşölyen tipli aletlere nazaran daha kullanışlı hâle getirilmiştir. Çeşitli el baltası, kazıyıcı, dilgi, bıçak gibi aletler hem hayvan avında hem de avlanan hayvanın etini kesmede oldukça kullanışlıdır. Ayrıca toplayıcılıktan elde edilen bitkisel ürünlerin biçilmesi adına da Epi-Paleolitik'te sıkça karşımıza çıkan mikrolit tipi aletlerin üst Paleolitik'ten itibaren kullanıldığı tespit edilmektedir. Günümüz insanının görünümüne sahip kromanyon atalarımızın geliştirdiği bu endüstrilerin kronolojik sıralaması şu şekildedir; Perigordiyen 35-23 binyıl, Orinyasiyen 35-20 binyıl, Solutriyen 20-

17 binyıl ve Magdalenyen 17-12 binyıllık zamansal aralıklarda Sapiens insanı tarafından icat edilip kullanılmıştır. Perigordiriyen kültür yalnızca neandertal insanının kullandığı kaba tarzda bir taş endüstrisi olan Musteriyen kültüründen izler taşınmaktadır (Kansu, 1991: 179 – 183; Adams ve Blades, 2009: 130; Shea, 2013: 148 – 157; Özbek, 2015: 77). Bu durum sapiens ve Neandertal arasındaki sınırlı ilişkiye bir örnek olarak gösterilebilir. Üst Paleolitik Çağ'da ortaya çıkan çeşitlilik avlanmada bir uzmanlaşmanın başladığına işaret eder. Doğaya başat gelme konusunda aşama kaydedilerek üretkenliğin temelleri atılmaya başlanmıştır. Çünkü doğadan elde edilen materyaller daha önce hiç bu kadar işleminden geçirilmemiş ve çoğunlukla olduğu gibi kullanılmıştı. Ancak Üst Paleolitik Çağ'da yalnızca taş endüstrisinde değil, giyinme, barınma ve sanatsal anlamda da pek çok yeni bulgulara rastlanmaktadır. Avlanmada uzmanlaşma, sürekle avının ve protein ağırlıklı beslenmenin artması anlamına gelir. Fakat avlanan hayvanların sadece etinden faydalanmaktan ziyade derisinden de giysi yapımına başlanır. Zaten giyinmek insanoğlu için, soğuk iklim şartlarında sıcak kalabilmek adına elzem bir durumdur. Bu Çağ'da mesken tutulan evler yalnızca mağaralardan ibaret değildir. Hatta belki de mağaralar sanıldığı kadar sık kullanılmamış olabilir (Şenel, 2006: 138). Bu Çağ'da çalı çırpıdan, mamut gibi büyük hayvanların kemiğinden ve dişinden veya taşlardan yapılma geçici barınaklar hayvan sürülerinin geçeceği güzergâhlara yakın yerlerde kurulur. Belirli bir yerde yaşamayan sürü hayvanları otlakların bol olduğu yerlere göçerler. Bunu takiben avcılar da hayvanların peşine takılarak onları takip eder. İşte bu barınakların geçici süreliğine kullanılması ve sürekli kullanıma müsait olmayan bir mimari yapıda olmalarının sebebi budur. Hayvan sürülerini takip eden gezginci yaşam tarzına sahip insanlar, sadece avladıkları hayvanlarla geçimlerini sağlamazlar.

Bu Çağ'ın insan yaşamına bir diğer önemli geçim kaynağı da toplayıcılıktır. Toplayıcılık da en az avcılık kadar önemli bir yer tutar. Ve belki de çoğu zaman avcılıktan daha mühim bir yere sahiptir. Çünkü çevresel etmenler dolayısıyla hayvan avı her daim mümkün olmayabilir. Avlanmaya müsait zamanlarda çıkılan sürekle avında da kesin başarı yakalamanın garantisi yoktur. Bu durumda toplayıcılıktan elde edilenlerle beslenmek gerekmektedir. Toplayıcılık yalnızca bitkisel ürünlerle sınırlı kalmaz aynı zamanda kemirgenler, sürüngenler veya amfibiler gibi küçük hayvanların a avlanmasını da kapsar. Bunun örneklerini Çağdaş avcı-toplayıcı kabilelerde gözlemlemek mümkündür (Wells, 1972: 59 – 68; Şenel, 2006: 81). Bu durumda o Çağ'ın insanların da böyle bir diyete sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla avcılık, üst Paleolitik Çağı insanı için yeterli bir beslenme kaynağı olamamıştır. Avcılığı kimi zaman destekleyen kimi zaman da yeterli olmadığı durumlarda devreye giren toplayıcılık, avcı-toplayıcı atalarımızı kurtaran bir geçim kaynağıdır.

Avcı-toplayıcı düzen, grup içerisinde cinsiyete bağlı bir iş bölümünü de beraberinde getirmiştir. Üst Paleolitik Çağ'ın uzman avcıları arasında süre avına çıkmak bireysel olarak üstesinden gelinebilecek bir iş olmadığı için grup üyelerinin en dinamik olanlarının hayvan avlamada görev aldığı iddia edilebilir. Dinamiklik açısından ve güç bakımından erkek, kadından daha üstün olduğu için süre avına katılanların erkek bireyler olduğu görüşü kabul edilmektedir (Coon, 1962: 124 – 125; Diakov ve Kovalev, 2014: 20). Uzman avcı-toplayıcı grupların geliştirdikleri endüstriyel aletler sayesinde avda daha fazla başarı elde edilmiştir. Bunun kanıtlarını mağara ve geçici sığınaklarda bulunan hayvan kemiği kalıntılarına dayanarak öne sürmek mümkündür. Bir av hayvanını sürüsünden ayırmak ve onu avlamak için önceden yapılması gereken bir plan şarttır. Bu plan doğrultusunda av esnasında en zayıf, yaşlı yahut acemi hayvana yoğunluk verilir. Grubun erkek üyeleri av etkinliği sırasında, belirledikleri plan ve kurallara uyarak avda başarı elde etmeyi amaçlarlar. Bu iletişim ve işleri yoluna koymadan önce planlaştırma becerisi üst Paleolitik Çağ insanının bir meziyeti olmalıdır. Dilin ortaya çıkışı belki Paleolitik Çağ'ın erken yahut orta devresinde olmuş olsa da işlerlik kazanması grup iş birliğinin bu denli uzmanlaştığı üst devrede ortaya çıkmış olabilir (Barnard, 2015: 114-120; Mithen, 1999: 174 – 178).

Bu iletişim becerilerinin gelişkinlik kazanması, grup içerisinde daha özel bir iş ayırımının da ortaya çıkmasına vesile olmuş olabilir. Bazı araştırmacılar, çeşitlenen av aletlerinin grubun belli bir zanaatçı ve usta bireyleri tarafından yapıldığını iddia ederler. Süre avından artı zaman bulamayan erkeklerin alet yapımına vakti kalmamış olabilir. Dolayısıyla grup içinde süre avına katılamayan yaşlı bireyler veya grubun becerikli üyeleri bu aletlerin yapımında rol almış olabilir (Şenel, 1982: 54 - 56).

Cinsiyete bağlı iş bölümünün diğer bir ayağı, kadınların üstlendiği toplayıcılıktır. Grubun dinamik erkekleri avla meşgul olurken, kadınlar da evin geçimine toplayıcılıktan sağladıkları ürünlerle katkıda bulunurlar. Avcı-toplayıcı grupların besin tüketimi endüstriyel toplumlarınkine oranla bile çok daha çeşitlidir. Doğadan elde ettikleri yenilebilir bitkisel ürünler, grupların diyetini çok çeşitli kılar. Yerleşik yaşama geçilmesiyle en çok tüketilen bitkisel ürünler buğday ve arpayken, bu Çağ de 40 kadar bitkisel ürünün toplanarak tüketildiği Arkeo-Botanik incelemelerle kanıtlanmaktadır.⁷ Toplayıcı kadınların grup içindeki tek görevi bitkisel ürünler toplamak değildir. Bitkinin yanında ek gıda

⁷Üst Paleolitik'in avcı-toplayıcıları, yaşamlarını, sabit bir toprak parçası üzerinde değil sürekli yiyecek peşinde hareketli bir biçimde sürdürürlerdi. Bu gezginci yaşam tarzında pek çok farklı bölgeden elde edilen bitkisel besinleri tüketme imkânları olurdu. Toplanan bu ürünler tüm grup üyeleri tarafından tüketilebilirdi. Mağaralarda kamp ateşi etrafında pişirilen bu bitkisel ürünlerin incelemeleri yapıldığında, günümüz insanının besin çeşitliliğinden daha fazlasına sahip oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

sağlayacak küçük hayvanlar da üst Paleolitik Çağ insanının sofrasında yer almıştır. Bunun yanında, ev işleri ve çocuk bakımını da üstlenen kadının ekonomik ve toplumsal rolü, azımsanamayacak kadar büyüktür (Childe, 2006: 55; Braidwood, 2008: 83).

İş bölümünün ve toplumsal rollerin belirmeye başladığı üst Paleolitik Çağ'da avcı-toplayıcılarının uzmanlaşmasıyla açlık sorununa bir miktar çözüm bulunmuş olunmalıdır. Üst Paleolitik Çağ'da gelinceye kadar geçim ekonomisi bu derecede kontrol altına alınamamıştı. Bu Çağla beraber üretim araçlarındaki çeşitlenme, alet yapmaya yarayan aletlerin ortaya çıkışı neticesinde, elde edilen ürünün çeşitliliği ve miktarında bir artış gözlemlenmektedir. Bu artışın geçim sıkıntısını da bir miktar ortadan kaldırmış olması muhtemeldir. Nüfusun belirli ölçüde arttığını söylersek abartmış olmayız. Ancak bu nüfus artışı kalabalık klan üyelerini akıllara getirmemelidir. Üst Paleolitik Çağ'ın Avrupa'sı göz önünde tutulursa, klanların ve klan üyelerinin sayısının sadece coğrafi etmenlerin elverdiği ölçüde arttığını söylemek gerekir.

İnsanın daha önceki toplumsal örgütlenmesine değinildiğinde, ilk ortaya çıktığı zamanlardan üst Paleolitik uzman avcı-toplayıcı zamanlarına kadar ilkel sürü hüviyeti içerisinde yaşamını sürdürmüştür. Bu nüfusun istikrarlı kaldığı ve artmaya müsait olmadığı bir yaşam biçimidir. Topluluk içi örgütlenme doğal olarak ilerlemiş ve planlı bir düzen söz konusu değildir. Ancak üst Paleolitik Çağ'da planlı örgütlenme ve gündelik hayatta kullanılan eşya sayısında göze çarpan artış, ilkel sürü olma özelliğinin yitip gittiğini gösterir. İnsan artık nüfusunu bir miktar da olsa arttırmayı başarmış, alet yapımı, süreklilik, avcılık, sanatın yaratımı gibi sosyal yaşantısında ilerleme kaydetmiştir (Şenel, 1982: 90 – 99, Childe, 2009: 39 – 60; Diakov ve Kovalev, 2014: 22 – 23). Bu ilerleyiş, klan adı verilen grupların ortaya çıkışına vesile olur. İş bölümü ve uzmanlaşma klanın örgütlenmesinde başı çeken etmenleri ifade eder. Kan bağıyla birbirlerine bağlı olan bu klan birlikleri, endogami (içten evlenme) yoluyla kadın erkek ilişkisi kurarlar. Ancak klanların sayısının artışı, sınırlı miktarda yapılan ticareti ve çeşitli münasebetleri de beraberinde getirmiştir. Birbirlerine yakın coğrafyalarda avlanan ve toplayıcılık yapan farklı klanlar zamanla birbirleri arasında ilişkiler kurdular. Aslına bakılırsa, Henri Morgan'ın tarihi devirleri sınıflandırması içerisinde, yabanlılık Çağ'ın son devrine isabet eden klanların ortaya çıkışının hemen akabinde münasebetlerin başladığını söylemek doğru olmayabilir (Morgan, 1994: 68). Yabanlı kabilelerin doğadaki canlılarla olan teması, saldırgan dürtülerle kurulur. Hayvanlar onlar için tehlike unsuru teşkil eder. Bu tehlike sadece hayvanlardan değil diğer insanlardan da gelebilir. Dolayısıyla, avcı-toplayıcı insanının, grubu dışındaki bir başka insanla olan ilişkisi hayvanla olan ilişkisinden farksızdır (Wells, 1972: 102; Childe, 2006: 39 – 45; McNeill, 2002: 26 – 31). Ancak iletişim aracı olarak lisanın devreye girmesi insanın grubu dışındaki bir başka insanla ilişki kurmasına vesile olmuş olabilir. Lisanın Üst

Paleolitik Çağ'da geliştiğinden yukarıda bahsetmiştik. İletişim kurabilme ve algılayabilme kabiliyetinin gelişkinliği klanlar arası teması mümkün hâle getirdi. Klanların birleşmesi ve birbirleri arasında egzogami (dıştan evlenme) ilişkilerinin kurulması, klanlar düzeyini kabile düzeyine taşımıştır (Diakov ve Kovalev, 2014: 19 – 20).

Bilincin gelişmesi, lisanın ortaya çıkışına, alet yapımının çeşitlenmesine, birbirlerine kan bağıyla bağlı olmayan grupların bir araya gelip toplumsal birlikleri oluşturmasına, iş bölümünün ortaya çıkışına kadar pek çok olguya zemin hazırlamıştır. Bunun yanında çok önemli bir olgunun daha ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Soyut ifadenin dışavurumu olarak sanat, ilk defa üst Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcı gruplarında kendini gösterir.

Üst Paleolitik Çağ'ın sanatının örnekleri, genellikle İspanya'nın kuzeyi ile Fransa'nın güney bölgelerinde dikkat çekecek ölçüde fazladır. Ayrıca Avrupa'nın diğer muhtelif bölgelerin de tarihöncesi sanatına dair bulgulara rastlamak mümkündür. Bunun yanında son zamanlarda yapılan araştırmalar neticesinde, Afrika ve Asya kıtalarından elde edilen veriler, sanatın ilk emarelerinin, dünyanın birbirinden farklı coğrafyalarında ortaya çıktığını gözler önüne serer. 35 bin ila 10 bin yıl öncesini kapsayan bu sanat eserleri, üst Paleolitik Çağ'ı avcı-toplayıcı gruplarının soyutlama kabiliyetini ortaya koymuştur.

Mağara resimleri, küçük heykelcikler, kazıma ve oyma tekniğiyle yapılan çizimlerin yer aldığı Üst Paleolitik Çağ sanatının en dikkat çekici unsurlarından biri mağaraların duvarına resmedilen hayvan betimlemeleridir. Bu resimlerde genellikle otçul hayvanlar yer alır. Uzman avcı-toplayıcı birliklerin ortaya çıktığı bu Çağ'da özellikle sürük avı esnasında avı gözlemlemek suretiyle doğayla olan ilişkisini pekiştiren insanoğlu, kuvvetle muhtemeldir ki avladığı bizon, geyik, mamut, at, dağ keçisi gibi sürü hayvanlarını mağaralara resmetmiştir. Ancak bu betimlemeleri her ne kadar sanat olgusu içerisinde değerlendirsek de sanatın neye hizmet ettiğini öncelikli olarak tespit etmek lazım gelir. Çağdaş anlayışla tarihöncesinden kalma bu eserleri değerlendirmek yanlış bir tutum olacağından, o Çağ'da yaşayan insanın mekân algısı düşünülerek bir değerlendirme ortaya konmalıdır. 19. yüzyılın sonunda bu çizimlerin, sanat sanat içindir anlayışı içerisinde resmedildiği yorumu yapılıyordu. Ancak Üst Paleolitik Çağ'a ait araştırmalar ilerleyen Çağlarda yoğunlaşınca, bu resimlerin sanıldığı gibi, bütünüyle sanatsal bir perspektiften ortaya çıkmadığı anlaşıldı (Lewin, 2015: 425 – 434; Özbek, 2015: 162 – 166). 1900'lerin ortalarına gelindiğinde özellikle Fransız arkeolog ve etnolog Henri Breuil'un mağara resimleri üzerinde yaptığı incelemeler, bu resimlerin, “av büyüsü”nü temsil ettikleri yorumuydu. Breuil, avı bereketli hâle getirmek ve daha fazla hayvan avlamak maksadıyla bu resimlerin çizildiği iddia etmiştir. Nitekim mağaralara çizilen resimlerin genellikle otçul büyük sürü hayvanlarını betimlemesi ve bu hayvanlara

mızrakların ve okların saplanmış olması bu fikri desteklemektedir (Bandi vd., 1961: 36 – 40). Ancak incelemelerini genele yoran Breuil, bu resimlerin Çağımıza yaklaştıkça estetik açıdan gelişkinlik kaydettiği iddiası mesnetsiz bir iddiadır. Karbon 14 yöntemi uygulanarak tarihsel yaşı tespit edildiğinde, Chauvet Mağara'sındaki çizimlerin, Lascaux Mağara'sındakinden çok daha eski bir tarihe dayandığı halde, estetik anlamda daha özenli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Yalçınkaya, 1978: 70 – 82; Lewin, 2015: 428; Lewis-William, 2011: 93). Tarihöncesi mağara resimlerini yorumlayan bir diğer önemli araştırmacı ise André Leroi-Gourhan'dır. Resimlerin anlamının, toplumsal bir amaç uğruna olduğundan ziyade simgesel anlamlar içerdiği iddiasında bulunan Leroi-Gourhan sembolist bir yaklaşım izler. Avcı-toplayıcı grupları kastederek, duvar resimlerinin erillik ve dişlilik olarak ayrıldığını iddia eder ve bu çizimlerin toplumsal bir düzeni yansıttığını belirtir (Leroi-Gourhan, 1993: 326). Mağara resimleri genellikle otçul sürü hayvanı betimlemeleriyle dolu olsa da kısmen yırtıcı hayvanlar, balık, bitki ve insan gibi unsurları da barındırır. Ancak bu çizimler de estetik kaygının güdüldüğü görülmez (Bandi vd., 1961: 41 – 44; Langaney - Clottes vd., 2020: 67 – 71).

Mağara resimleri gibi taşınmaz sanat eserlerinin yanında pek çok küçük heykelcik, özellikle de “Venüs” adı verilen kadın heykelcikleri üst Paleolitik Çağ'ın taşınabilir sanatsal içerikleridir. Duvar resimlerinin yapıldığı Çağları içeren bu taşınabilir eserlerin muhtevasını, tam manasıyla açıklığa kavuşturmak mümkün görünmemektedir. Ancak heykelciklerin ne anlam ifade ettiği üzerine yapılan pek çok yorum vardır. Örneğin Almanya'da bulunan Hohle-Fels Mağarası'ndan çıkarılan “Lion Stadel” yani aslan adam heykelciği pek çok araştırmacı tarafından yorumlanmıştır. Yapılan en dikkat çekici yorum, avcı-toplayıcı gruplar içerisinde ayrı bir statüye sahip olduğu düşünülen şamanı simgelediğidir. Nitekim buna benzer bir başka örnek Fransa'da bulunan Trois-Frères Mağarası'ndan gelmektedir. Bu mağarada kafası ve kuyruğu bir geyiği, vücudu ise bir insanı andıran iki ayağı üzerinde duran bir betimleme yer alır. Bu betimlemenin de bir töreni yöneten şamanı simgelediği düşünülmektedir (Özbek, 2015: 82; Langaney vd., 2020: 67). Bu tip betimlemelerin güncel örneklerine, bugün kabile hayatı yaşayan topluluklarda da rastlamak mümkündür. Bunun dışında çeşitli materyaller üzerine işlenen hayvan ve bitki tasvirlerinin anlamı üzerindeki düşüncelerini paylaşan Alexander Marshack, bu eserlerde yer alan simgelerin, mevsimsel döngünün sembolik bir tasviri olduğunu söyler (Marshack, 1972: 123 – 147; Cowan - Marshack, 1975: 297 – 298). Anlaşılması bir hayli güç ve muhtelif yorumlara açık olan bu eserlerin tam olarak neyi yansıttığını öğrenmek imkânsızdır.

Taşınabilir sanat eserlerinin şüphesiz üzerinde en çok yorum yapılmayı hak edenleri Venüs heykelcikleridir. Bu heykelcikler abartılı vücut hatlarıyla tasvir edilmiş kadınlardır. Avrupa'dan Sibiryaya bölgesine kadar olan coğrafi saha

içerisinde rastlanılan bu heykelciklerin izlerini Neolitik Çağ'a kadar sürmek mümkündür. Geçimin aşırı kilo aldıramayacak kadar kısıtlı olduğu avcı-toplayıcı yaşam biçimi içerisinde kilolu ve kadınlık uzuvları abartılarak tasvir edilen venüsler en çok merak uyandıran Paleolitik Çağ sanat ürünüdür. Bu heykelciklerde kadının böyle bir formda gösterilmesinin sebebini antropologlar, bolluk ve bereket getirdiği inancından dolayı olduğunu dile getirirler. Avcı-toplayıcı grupların, doğayı kadın olarak düşündüklerinden doğurganlığa sahip olan kadını, böyle bir formda tasvir etmiş olabilecekleri sanılmaktadır (Kolankaya-Bostancı, 2014: 193). Muhtelif yorumlardan bir tanesi de toplayıcılık vazifesi üstlenen kadının sürekli bir geçim kaynağı sağlıyor olmasından dolayı, avcı-toplayıcıların anaerkil bir yapıda olduğu ve bunun neticesinde de kadınsallığa hürmet sebebiyle venüslerin ortaya çıktığıdır (Kolankaya-Bostancı, 2014: 192 – 193). Böyle bir yorumun doğru olma ihtimali vardır ancak avcı-toplayıcılar arasında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmadığı düşünüldüğünde cinsiyet temelli bir statü farkının da hiçbir vakit meydana gelmemiş olması lazım gelmektedir. Eğer öyle olsaydı bunun izlerine sosyal hayat içerisinde yaşanan diğer gelişmeler eşlik ederdi. Ancak avcı-toplayıcı gruplar arasında böyle bir ast-üst ilişkisinin varlığına dair kanıtlara rastlanmamıştır.

Yerleşik Neolitik Toplulukların Yaşam Biçimi

Üst Paleolitik Çağ'a sona erdiren etmenler ekseriyetle iklimsel şartlara ve coğrafya bağlı olarak gelişmiştir. Pleistosen Çağ'ın sona ermesiyle, tundra ikliminin hâkim olduğu soğuk ve kurak yerler ormanlık alanlara dönüşürken, Akdeniz'in ve Yakınoğu'nun çayırılık arazileri yerine çöller ortaya çıkmıştır (Maisels, 1999: 95 – 109; Simmons, 2007: 43 – 45). Isının artışına bağlı olarak meydana gelen bu değişiklikler, hâlihazırda yaşadıkları bölgelere adaptasyon sağlamış otçul sürü hayvanlarının sayılarının azalmasına sebep olur. Üst Paleolitik Çağ'ın en önemli geçim kaynaklarından biri olan avcılık ise otçul hayvan sayısındaki azalmaya bağlı olarak yok olmaya başlar. Bu gelişmeler yaşanırken diğer bir önemli geçim kaynağı olan toplayıcılık önem kazanır. Böylece avcı-toplayıcılık yerini yalnızca toplayıcılığa dayalı bir geçim biçimine bırakır.

Epi-Paleolitik Çağ, insanın en erken izlerine rastlanıldığı 2,5 milyon yıl önce başlayan Paleolitik Çağ ile yaklaşık 10 bin yıl öncesindeki gelişmeler neticesinde ortaya çıkan Neolitik Çağ arasında bir geçiş evresidir. Bu Çağ'ın başlangıcı ılıman iklimin etkisi altında olan Yakınoğu coğrafyasında etkisini yaklaşık 20-22 bin yıl önce gösterir. Bu tarihlerde Avrupa coğrafyasında, Paleolitik Çağ'ın üst devresi devam etmektedir. Holosen⁸ Dönem'in başlamasıyla ise Yakınoğu

⁸Holosen, [Kuvaterner](#) devri içerisinde yer alan [Pleistosen](#) devresinin bitmesinden (11.000- 12.000 yıl önce) günümüze kadar sürmekte olan jeolojik devredir. İnsan türünün

coğrafyasında yaşanan gelişmeler artık Avrupa coğrafyasını da etkisi altına alır. Epi-Paleolitik Çağ'da hayvan ve bitki florası, çevresel ve iklimsel etmenler sebebiyle bir hayli değişime uğramıştır. Büyük sürü hayvanları kuzeydeki soğuk bölgelere göç etmiş ve bunun neticesinde, uzman avcılık sona ermiştir. Yalnızca bitki toplayıcılığı ve küçük hayvan avcılığı bu Çağ'ın geçim biçimini temsil eder. Kuzey Afrika, Avrupa ve özellikle Yakınoğu'da toprak yapısının değişikliği sonucu yenilebilir yabancı tahıllar gün yüzüne çıkmaya başladı. Geçim bu Çağ'da ortaya çıkan yabancı bitkilerin toplanmasına bağlı olarak gelişti. Yabancı arpa ve buğday en önemli geçim kaynakları hâlini aldı (Kartal, 2009: 6; Braidwood, 2008: 138 – 140).

Bu tahılların en irilerinin seçilmesi ve bile isteye ekilmesi sonucu besin üreticiliğine ilk adım atılmış oldu. Tahıl ekip biçme işlemi, ilk defa toprağa bağlı yaşamı ortaya koydu. Topraktan elde edilen mahsul, insanın en temel geçim kaynağı hâlini aldı. Bu ise yerleşik yaşama geçişin ilk adımlarıydı. Bereketli Hilal olarak adlandırılan coğrafi saha içerisinde yer alan Levant, Anadolu'nun güneydoğusu, Irak ve Suriye'nin kuzeyi ve batı İran yaylası, tarımının ortaya çıkışına ev sahipliği yapan ilk bölgelerdir. Bu coğrafi saha içerisinde yaşamlarını sürdüren gruplar, toprağın yumuşaması, yüksek kalorili yabancı tahılların ortaya çıkışı, iklimin ılımanlaşması gibi etmenlerin bir araya gelmesinden faydalanarak, besin yetiştiriciliğine başlamışlardır. Ekilebilir arazileri tespit etmek suretiyle, belirli bölgeler bu gruplar tarafından mesken tutulur ve bilinçli tahıl ekimi yapılır. İlk evcilleştirilen bitkilere baktığımızda, iki buğday türü (emer ve einkorn), arpa, mercimek, bezelye gibi ürünler olduğunu görmekteyiz. Bu bitkiler yetiştirildikten kısa bir süre sonra tüketilme zorunluluğu olmayıp aynı zamanda grubu doyurabilecek miktardan daha fazlasını sunan besin ürünlerdir (Helbaek, 1959: 365 – 371; Zeder, 2011: 5221 – 5232). Bitki yetiştiriciliğiyle beraber elde edilen ürünün miktarında ciddi bir artış meydana geldi. Bu artı ürün, grubu besleyebilecek miktardan çok daha fazlaydı ve aynı zamanda tüketilmeden biriktirmeye de müsaitti. Dolayısıyla yeterli miktarın ötesinde elde edilen ürünler artı ürün kavramını ortaya çıkardı (Şenel, 1982: 135 – 136). Tek evcilleştirilen besin ürünleri bitkiler değildi. Bitki yetiştiriciliğinden sonra, Yakınoğu coğrafyasında besi hayvanları da kontrol altına alınıp ehlileştirilmiştir. Bu hayvanlar önce koyun ve keçi daha sonra da sığır ve domuz olmak üzere toplam dört büyük hayvan çeşididir. Avcılık Çağ'ından edinilen bilgi ve tecrübeler, insanların hayvanlar hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu edinim ve tecrübeler, hayvanları artı ürünün de sağladığı avantajla ehlileştirmeye yardımcı olmuş olmalı. Yani bitkisel ürünler tüketildikten sonra geriye kalanlar hayvan yemi olarak kullanılmış olmalıdır. Ancak hangi hayvanın

mevcut yerleşik hayata ve yazılı tarihe doğru önemli bir geçiş yaptığı ve dünya çapında kültürel gelişimlerin görüldüğü bir Çağ olduğu ve yaşadığımız zamanı tanımladığı için [jeolojik devirler](#) arasında önemli bir yer kapsar.

tam olarak nerede evcilleştirildiği konusu açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bereketli Hilal'in coğrafi sahası içerisinde ve aynı zamanda birkaç muhtelif bölgede evcilleştirilmiş olabilecekleri üzerinde durulmaktadır (Larson ve Fuller, 2014: 122 – 125). Evcilleştirme işlemi sonucunda, hayvanın etinin tüketiminden ziyade sütünden, gücünden ve yününden yararlanılmıştır.

Besinleri doğadan hazır olarak karşılamak yerine bilinçli olarak yetiştirme yolunu seçen insanlar, hareketli yaşamın getirisi olan avcı-toplayıcılık merhalesini de böylece gerilerinde bırakırlar. Neolitik Çağ'da yaşanan bu olağanüstü gelişmelerin ortaya çıkışı, Gordon Childe'm Neolitik'in bir devrim olarak nitelendirmesine yol açar (Özdoğan, 2004: 45 – 47; Braidwood, 2008: 161; Childe, 2009: 36 – 38).

Yerleşik yaşama geçilmesinin, insana tanıdığı olanaklar, geçim kaygısının aza inmesiyle sınırlı değildir. Neolitik köylerin kurulmasının akabinde, killi yumuşak toprak suyla yoğrulmuş, çanak çömlek imal edilmeye başlandı. Kil yalnızca kap kacak yapımında değil aynı zamanda geniş aileleri içerisinde barındıran Neolitik evlerin inşasında kullanıldı. Bu evlerin duvarlarına kil dışında kamış ve taş gibi malzemeler de ekleniyordu. Birkaç farklı işleme tabii tutulabilen bitkisel ürünlerin sapları kurutulup, örülerek sepet yapımında kullanıldı. Özellikle tahılları biçmeye yarayan yeni aletler bu Çağda görülmeye başlandı. Mikrolit adı verilen, genellikle taştan bazen de kemikten imal edilen ve tahılları biçmeye yarayan aletler, Epi-Paleolitik Çağ'dan beri kullanılmaya başlanmıştır (Bar-Yosef, 1998: 164 – 169; Kartal, 2009: 16 – 20). Bu mikrolitlere ilkel oraklar da denebilir. Toplanan bitkisel ürünlerin depolarda saklanması. Tahılların öğütülmesine yarayan el değirmenleri bu Çağda üretilen bir diğer araç gereçtir. Besinsel tüketimin yanında giysiler için keten kullanıldığı görülmektedir. Keteni işleyebilmek ve giysi formuna sokabilmek için de yeni üretim araçlarına ihtiyaç duyulmuş ve bunun neticesinde ise iğler ve ilkel dokuma tezgâhları icat edilmiştir (Maisels, 1999: 174 – 176; Childe, 2009: 68).

Neolitik Çağ'da ortaya çıkan köy toplulukları oldukça duranıdır. Bu duranılık belirli bir toprak parçasının ekilip biçilmesinden kaynaklanır. Ekip biçme işlemi hayati anlamda risksiz ve bol kazançlıdır. Ancak bu bol kazancın tehlikesi, dışarıdan gelen yabancı grupların, köy ahâlisinin elinde olan artı ürünü almak istemesinden kaynaklanır. Böyle bir durumda insan kendini güvende tutmak maksadıyla bir savunma sistemi geliştirmek zorundadır. Bu zorunluluk Neolitik köy topluluklarının yaşadıkları yerleşim birimini düşmanlardan koruyabilmek adına surlarla çevirmiş olabileceklerini akıllara getirmektedir. Tarıma geçişin en erken izlerine rastlanıldığı Jericho'da yapılan kazı çalışmaları neticesinde, buranın civardaki düşman topluluklardan korunmak amacıyla surlarla çevrilmiş olabileceği görüşü ortaya atılmıştır. Jericho, MÖ 9600'de kurulmuş bir Neolitik yerleşim birimidir. Buradaki sürekli yaşamın bir getirisi

olarak tabakalaşmış pek çok yerleşim söz konusudur. Çanak çömlek öncesi Neolitik A diye tanımlanan tabaka içerisinde, savunma amaçlı duvarların örüldüğü iddia edilmektedir. Bu iddia, Kathleen Kenyon tarafından Jericho'da yapılan kazılarda ortaya çıkan, kurutulmuş balçıktan yapılmış tuğlalardan inşa edilmiş evleri çepeçevre saran bir kent duvarının kalıntıları göz önünde tutularak ortaya atılmaktadır (Hout vd., 2000: 27– 28; Kenyon, 1956: 184 – 195). Buna benzer bir başka örnek ise Çatalhöyük'ten gelmektedir. James Mellart tarafından yapılan kazılarda, güneşte kurutulmuş tuğlaların bir araya getirilmesiyle inşa edilen evlerin birbirlerine yaslanan bir yapıda olması, ortak bir cephe oluşturduğu fikrinin ortaya atılmasını sağlamıştır. Bu koruma cephesi düşman saldırılarına ve karşı bir savunma sistemi olarak algılanmaktadır (Mellart, 1975: 67 – 71). Aynı zamanda duvarlar hayvanlara karşı da bir siper görevi görmüş olabilir.

Neolitik köy topluluklarının toprağa bağlı oluşu, kalabalık topluluk nüfusunu beslemeye yeterlidir. Köy yerinde işler ortaklaşa yürütülür ve toplumsal artı bireyler arasında eşit pay edilirdi. Bu duruma rağmen hiyerarşik bir yönetim yapısının izlerine rastlanmamaktadır. Topluluk içerisinde görev dağılımı yapan bir sosyal sınıf yoktur. Herkes üzerine düşen vazifeyi yapar ve elde edilen ürün herkesin ortak malı olurdu. Avcı-toplayıcı gruplar arasında da görülen şefler, topluluğun işlerini organize edebilmek adına Neolitik köylerde de varlığını sürdürmüş olmalıdır. Nitekim nüfusun artmasına bağlı olarak işlerin yoluna konulması güçleşmiş ve bu işleri organize eden birilerine ihtiyaç duyulmuş olabilir. Ancak bu ihtiyaç kendiliğinden ortaya çıktığı için topluluk üyeleri kendi rızalarıyla aralarından en yetenekli olanı seçmiş olmalıdır. Fakat seçilen şef, topluluğun geri kalanlarından daha üstün bir sınıfta yer almaz. O da tıpkı diğerleri gibi payına düşenle yetinirdi. Neolitik köy yaşamında işlerin istikrarlı ilerlemesi ve kendine yeterli düzeyde olması, topluluk içerisinde bir katmanlaşmaya izin vermez. Bütün bireyler birbirlerine eşit haklara sahip olurken alt-üst ayrımı ortaya çıkmadığı düşünülmektedir. Bu sosyal yapısıyla, eşitlikçi ve belki de komünal bir yaşam tarzına sahip oldukları söylenebilir. Yönetici ve yönetilen ayrımı olmadığından hiyerarşik bir yapı gelişim göstermemiştir. Üretim araçları herkesin ortak malı olduğu için özel bir kitlenin tekelinde olduğu söylenemez. Bu sosyal yapısı itibariyle, topluluk lüks mallara ihtiyaç duymaz. Çünkü lüks mallar bir topluluğun özelleşmiş, üst tabakada yer alan bireylerine yahut gruplarına sunulan metalardır. Böyle bir yapının, Neolitik köylerde olmadığı göz önünde tutulursa; üzerinde yaşanan toprak parçası, topluluğun tüm bireylerine yetecek ölçüdedir. Çünkü yeterli sayıda toplumsal ürüne sahip olan bu topluluklar, daha fazlasına ihtiyaç duymazlar (Şenel, 1982: 169 – 181; Diakov - Kovalev, 2014: 23 – 29).

Neolitik köylerde elde edilen mahsulün saklanabilir olması, yılın belirli mevsimleri haricinde çalışmadan tüketilebilecek miktarda ürüne sahip olunması anlamına gelir. Bu durumda geçim kaynağını sağlama alan köylerin, toplumsal

artı yaratımını, geriye kalan bu boş zamanlarda ortaya koydukları düşünülebilir. Neolitik Çağ'ın insanlık tarihi açısından bambaşka bir yere konulmasındaki asıl sebep üretim araçlarının ve ürünün fazlalığıdır. Fazla ürün, daha boş zamanın ortaya çıkmasını sağlar ve bu boş zamanlarda da yeni araç gereçler icat edilebilir. Ancak topluluğun ortaklaşa ihtiyaçlarını karşılamaktan öteye gidilmez. Çünkü kolektif bir yaşam tarzı sürülmektedir. Bu kolektiflik, birbirlerine komşu olan köy toplulukları veya civarda hareketli bir yaşam süren göçebelerle olan ticari ilişkileri de sınırlandırır. Nitekim ticaret, temelde, insanların yaşadığı coğrafyada olmayan veya az miktarda olan malların temini için insanlar arasındaki bir araçtır. Ancak bu ihtiyaç, kendine yeterli ve dışarıya kapalı Neolitik köylerde olmadığından ticari ilişkiler de sınırlı kalmıştır (Şenel, 1982: 200 – 207; Childe, 2009: 75 – 76). Her köy topluluğu çevresinde bulunan kil, ağaç, kemik, taş gibi materyalleri işleyerek kullanışlı hâle getirmekteydi. Bu maddeler insanın temel geçim kaynaklarıydı ve daha fazlasına sahip olmakta pek de istekli görünmüyorlardı. Ancak yine de ticaretin yapıldığına dair kesin kanıtlar, arkeologlar tarafından incelenen mezar buluntularından çıkanlar sayesinde bilinmektedir. Örneğin Fayum(Mısır)'da yapılan mezar incelemelerinde, Akdeniz ve Kızıldeniz'den getirilen deniz kabukları bulunmuştur. Bu kabuklardan gerdanlık ve bileklik gibi çeşitli süs eşyalarının yapıldığı gözlemlenmektedir. Bir başka örnekte ise Jarmo(Irak)'da yapılan kazılarda taş ve kemikten yapılmış orakların yanında taşlaşmış volkanik lav parçalarının kalıntılarına rastlanmıştır. Bu siyah taşlaşmış lavlara obsidiyen adı verilir. Jarmo'ya en yakın obsidiyen yatağı 450 km. uzaklıktadır. Bu mesafe Neolitik Çağ insanı için kat edilmesi imkânsız olan bir uzaklıktır. Bu durumda, farklı topluluklar arasında kurulmuş ticari ilişkiler akla gelmektedir (Braidwood, 2008: 172).

Temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan Neolitik köylerde, işlerin bireysel ayrışma olmaksızın, kolektif bir bilinçle yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu işler, daha önce avcı-toplayıcı yaşam biçiminde ortaya çıkan cinsiyete dayalı bir iş bölümüne dayanmaktadır. Kadın ve erkek arasında paylaşılan gündelik işlerde kadınlar; tarla işleriyle uğraşır, tahılları öğütüp pişirir, yün eğirir, örgü örür, çanak çömlek yapar, süs eşyaları imal eder, yemek pişirir ve çocuk bakardı. Erkekler ise tarlanın bakımını yapar, çalıkları ve yabancı otları temizler, ev inşa eder, hayvanların beslenmesi ve bakımıyla ilgilenir, avlanır ve alet imal ederlerdi (Childe, 2006: 61). Kadınların ev işleri ve tarla işleri olmak üzere temelde iki görevi vardı. Erkeklerin kadınlara göre daha ağır işler yapmaları fiziki yapılarının elverişli olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda hayvan bakımı ve avcılıkta da rolü üstlenenin erkek olmasının sebebi, avcı-toplayıcılıktan gelen bir gelenek olmalıdır.

Neolitik Çağ'da cinsiyet temelli bir iş bölümünün ortaya çıkışı kadın ve erkek arasında bir statü farkı yaratmış olabilir. Bu statü farkı ise akrabalık ilişkilerinde

soyun kimden geçeceğine etki etmiştir. Yaklaşık olarak MÖ 10 binde ilk tarımsal köylerinin kurulduğu yıllarda kadının rolü, tarla işleriyken, erkek ise avla uğraşmaktaydı. İlk tarım topluluklarının ortaya çıktığı Çağlarda henüz hayvanlar ehlileştirilmemişti. Yalnızca doğada hazır bulunan tahıllar kontrol altına alınıp bilinçli bir şekilde yetiştiriliyordu. Avcılık yine devam etmekteydi fakat başarı oranı bir hayli düşüktü. Nitekim erkeklerin hayvanla olan münasebeti, otçul hayvan sürülerinin azalmasıyla sona ermedi. Tarımın başlamasından sonra, Yakınoğu’da ehlileştirilen hayvanlar, Neolitik köylerde görülmeye başlandı ve bu hayvanların bakımı erkekler tarafından üstlenilir oldu. Tarla işleri ise kadının tekelinde devam etmekteydi. Hayvanların kontrol altına alınıp beslenmesiyle tarla sürmede ve yük taşımada hayvanın gücünden faydalanılmaya başlandı. Tarladaki işleri hafifleyen kadınlar, daha çok ev işleriyle meşgul oldular. Böylelikle geçim ekonomisi yalnızca erkeğin tekeline geçti. Kadının artık gündelik işleri benimsemesiyle anaerkil usul değişti. Erkek egemen toplumun ilk adımları atıldı. Daha sonra ise erkek egemen anlayış, devlet kavramı ortaya çıktığı zamanlarda kendini pekiştirmiştir. Neolitik Çağ’ın başlarında, kadın ve erkeğin üstlendikleri işlerin başlangıcı ve gelişimi üzerine, M.İlin ve E. Segal’in İnsan Nasıl İnsan Oldu? kitabında şu ifadeler yer verilmektedir:

“Eski zamanlardan beri, kadınlar toprak işleriyle uğraşır, erkekler de hayvan güderlerdi. Klanda hayvan sayısı az olduğu sürece kadının yaptığı iş, yani çiftçilik başta gelirdi. Et çok seyrek yenir, süt içilmezdi. Kadınların topladığı ürün olmasaydı, evde yiyecek bir şey yok demektir. Zaten o Çağlarda yiyecek olsa bile, sofraya çoğu zaman arpa ekmeği ya da bir avuç kuru tane konurdu. Çünkü fazla bir şeyleri yoktu. Yine kadın eliyle toplanmış bal ya da yaban meyveleri de ekmeğe katık olurdu. Evin efendisi kadın olduğu için, her şeyi kadınlar idare ederdi.

Fakat her yerde ve her zaman böyle değildi. Step bölgelerinde hububat iyi yetişmiyordu. Step otları, yerini hububata bırakmak istemiyorlardı. Kökleriyle toprağa sımsıkı tutunmuşlardı. Onların kapladığı katı ham toprağı çapayla kazmak zordu. Fakat insanın yabani ot diyip hor baktığı, hayvanlar için yemdi. Steplerde inek ve koyunlar doya doya otlayabilirlerdi. Step onlar için bereketli bir sofraydı. Yıl geçtikçe hayvan sayısı artıyordu. Erkek, bıÇağını kuşağına sokup sürüyü güderdi. Çobanın sadık dostu olan köpek, koyunları bir yere toplamakta sahibine yardım eder, bozkırda dağılmalarına meydan vermezdi. Hayvan sürüleri gittikçe çoğalıyor, insana daha çok süt, et, yün veriyorlardı. Ekmek yetmiyordu, fakat bol bol koyun peyniri vardı, koyun etinden çorba pişiriliyordu. Böylece bozkırda çobanın, yani erkeğin emeği birinci derecede önem kazanmaya başladı.” (İlin ve Segal, 2016: 80 – 81).

İlin ve Segal'in yorumları daha çok bozkır bölgelerindeki topluluklar üzerine olsa da yöntem açısından, Yakındoğu neolitiğiyle de uyuşmaktadır. Önce tarımsal ürünler evcilleştirilmiş, hayvanlar daha sonra bir üretim kaynağı haline gelmiştir. Dolayısıyla kadın ve erkek arasındaki iş bölümünü ve statü farkını açıklamak açısından uygun bir örnek olarak görülmektedir. Ancak yine de bazı noktalarda abartı olduğunu söylemek gerek. Özellikle koyun sayısındaki bolluk temel alınarak et ve süt mamullerinin çokluğu konusunda. Çünkü hiçbir zaman hayvanlardan bu derecede çok verim elde edilmemiştir. Tarımsal ürünlerden elde edilenlerin bir kısmı hayvanlara ayrılıyordu ancak hayvanın bakımını ve güvenliğini sağlamak Neolitik Çağ şartlarında çok zordu. Hastalık, kıtlık, yırtıcı hayvan saldırısı gibi hususlar dâhilinde hayvan sayısının pek abartılacak boyutta olmadığı aşikârdır. Neolitik Çağ insanı, hayvanın etinden çok sütünden, yününden ve gücünden faydalanıyordu.

Neolitik topluluklarda, akrabalığın hangi cinsiyetin soy çizgisinden ilerlediğine dair Gordon Childe, tarım ve sürü hayvancılığı bağlamında, geçim ekonomisinin soy ve cinsiyet üzerine olan etkilerini şu satırlarla dile getirmektedir. "Salt tarımla uğraşan toplumlarda, kadının kolektif ekonomiye katkıları sayesinde, akrabalık doğal olarak kadının soy çizgisine dayanır ve "ana hakkı" sistemi egemendir. Sürü besleyici topluluklarda ise bunun tersine, ekonomik ve toplumsal nüfuz erkeklere geçer ve akrabalık babanın soy çizgisini izler." (Childe, 2009: 81).

İlk yerleşik köy topluluklarının sosyal dayanışması, avcı-toplayıcılıktaki gibi kabile düzeyi üzerinden sürmekteydi. Birbirlerine kan bağıyla bağlı olmayan birlikler kabileler hâlinde bir araya gelerek Neolitik topluluğu oluşturmaktaydılar. Tarımın geçim ekonomisinde düzenli bir rol üstlendiği Çağ'larda, kabilede kadının sözü geçmekteydi. Daha sonra hayvancılık devreye girince, kadın üretimden çok, gündelik işlerle uğraşır oldu. Böylece anaerkil yapı sona erdi. Hayvanın hem tüketim hem de bir üretim aracı olarak devreye girmesi erkeğin işine yaradı ve erkek kabilede söz sahibi olmayı başardı (Diakov ve Kovalev, 40; Şenel, 1982, 161).

Neolitik Çağ nüfus yapısı önceki Çağlara, özellikle de Paleolitik Çağ'a oranla kıyaslanmaz derecede farklıydı. Nüfusta ciddi ölçüde bir artış meydana gelirken, nüfusu besleyebilecek üretim kaynakları da bol miktardaydı. Tahıllar ve hayvansal gıdalar topluluğun beslenmesine yeterli ölçüdeyken aynı zamanda insanın ortalama yaşam süresi, avcı-toplayıcı yaşam biçimine nispeten daha uzundu. Çocuk doğum oranı artış gösterirken ölüm oranı da yine önceki Çağlara göre düşüktü. Anne sütünün yetersiz olduğu durumlarda inek, koyun, keçi gibi evcil hayvanların sütü yeni doğan bebeklerin beslenmesine katkıda bulunabiliyordu. Dolayısıyla Neolitik Çağda istikrarlı bir nüfus artışı görülmüyordu (Bar-Yosef, 1998: 167 – 172; Bocquet Appel ve Bar-Yosef, 35 – 46:

2008). Neolitik topluluklardaki birey sayısı da Epi-Paleolitik ve üst Paleolitik Çağ'larda nazaran fazlaydı. Yüz kişilik gruplardan oluşan irili ufaklı köyler, Yakınoğu'nun tarıma elverişli tüm arazilerine yayılmışlardı (Harari, 2015: 95 – 99; Maisels, 1999: 204 – 205).

Bu köylerde geçmişten gelen ritüeller, gelenekler ve alışkanlıklar şekil değiştirerek devam etmiştir. Topluluğun inanç yapısı geçmişteki yaşantıdan izler taşıırken, yaşam biçiminin değişimiyle de ilk defa ortaya çıkan eserleri gözler önüne sermiştir. Tarımsal faaliyetler insanın toprakla ilişkili bir hayat sürmesinin sonucu olarak gelişir. Toprağa dayalı geçim biçimi, insanın içinde bulunduğu mekânın algısını değiştirmiştir. Geçimini sağlayabilmesi doğrudan toprağın kendine bahşedeceklerine bağlı olduğundan, tabiata büyük ehemmiyet verilmiştir. Toprağın yaratıcılığı, kadının doğurganlığıyla ilişkilendirilmiş ve bunun neticesinde, en bilindik örneğine Çatalhöyük'te rastlanılan ana tanrıça heykelcikleri, Neolitik Çağ insanının sembolik tahayyülünün bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Şişman bir kadın betimlemesi olan bu ana tanrıça figürü, yanlarında leoparlar olan bir tahta oturtulmuş ve bacakları arasındaysa bir bebek başı görülmektedir. Kafası kazılar esnasında bulunamamış ancak sonradan eklenmiştir (Hodder, 2010: 33 – 36; Mellaart, 1975: 20 – 24). Neolitik Çağ insanı, toprağa ekilen tahılın, mevsimsel bir döngü içerisinde büyümesi ve mahsul hâlini almasıyla, kadının muayyen günleri sonrasında gebe kalışı arasında bir bağ kurmuş olması gerektiği düşünülmektedir. Ana tanrıça heykelciklerinin izlerine Yakınoğu coğrafyasının Anadolu, Suriye, Mezopotamya gibi pek çok bölgesinde rastlamak mümkündür. Üst Paleolitik Çağ'ın venüs heykelciklerine benzeyen ana tanrıça figürleri, geçmişten gelen geleneklerin bir devamı niteliğindedir. Bu ana tanrıça figürleri dişil bir sembol olarak yerini korurken, falluslar ise erillik vazifesi görmüştür. Döllenmede ana tanrıçanın eşini balçıktan yapılma fallus heykelleri temsil etmektedir (Childe, 2009: 80; McCarter, 2007: 200).

Bir başka devam eden gelenek ise ölü gömme geleneğidir. Ancak Neolitik Çağ'da, Üst Paleolitik Çağ'dan daha çeşitli tiplerde mezar örneklerine rastlanır. Anadolu ve Yakınoğu coğrafyasında ölünün mezar içerisine yerleştirilmesi, hediyelerle yapılan gömü gelenekleri, vücudun belli başlı uzuvlarını bedenden ayırmak suretiyle yapılan gömüler gibi pek çok farklı tipte mezar, Neolitik Çağda karşımıza çıkar. Neolitik köy yerleşimlerinde mezarlar genelde oturulan evlerin zeminine gömülmüş ve hocker pozisyonunda mezara yerleştirildiği görülmektedir. Bunun yanında ölü, mezara yerleştirilmeden önce çürümeye bırakılır ve üzerinden biraz zaman geçtikten sonra gömülürdü. Bu uygulamanın örneklerine Çatalhöyük'te rastlamak mümkündür. Girişi çatısında olan Çatalhöyük evleri içerisindeki yatma ve oturma odası olduğu düşünülen odaların altında, topluluğun üyelerine ait kemik kalıntıları dikkat çeker. Ayrıca Çatalhöyük'teki duvar resimlerinde başsız insan iskeletleri ve evlerin içinde yer

alan öküz boynuzlarının altında bulunan başsız insan kafatasları Neolitik Çağ ölü gömme geleneklerine bir örnektirler. Çatalhöyük dışında birçok çanak-çömlek öncesi Neolitik yerleşmelerinde de evin zeminini mezar olarak kullanma uygulaması göze çarpmaktadır (Özbek, 2015: 186 – 193; Kuijt, 2002: 178 – 198). Bunlardan birkaçı Nevalı Çori(Şanlıurfa), Körtik Tepe(Diyarbakır), Aşıklı Höyük'tür(Aksaray). Bazen bu yerleşim yerlerinde bulunan mezarlar incelendiğinde, ölü gömme adetlerine ilişkin farklı uygulamaların olduğu da görülmektedir. Mesela Köşk Höyük (Niğde) yerleşmesinde kafatasları kille sıvanmış mezar örnekleri göze çarpar. Yalnızca erişkin bireylere ait kafataslarında kille sıvama yöntemi bu ölü gömme geleneğinde uygulanmıştır. Cinsiyete göre bir ayırımı yapıldığının izlerine rastlanılmamaktadır. Buna benzer örnekler Çayönü (Diyarbakır), Tel Ramad ve Tel Aswad(Suriye), Ain Gazal(Ürdün) ve Nahal Hemar'da(İsrail) yapılan kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarılmıştır. Benzer bir uygulamanın daha görüldüğü Eriha'da kafatasları yalnızca kille sıvanmakla kalmamış birde, göz çukurları çeşitli deniz kabuklarıyla kapatılmıştır. En erken örneklerinin 9,500 yıl öncesine ait olan bu gelenekler, Anadolu ve Yakınoğu coğrafyasına yayılım göstermektedir.

SONUÇ

Hareketlilik esasına dayalı bir yaşam biçimi ile durağanlık esasına dayanan bir yaşam biçiminin karşılaştırmasını yapmak pek çok açıdan mümkündür. Ancak buradaki asıl amaç, insanın içinde yaşadığı mekânla olan ilişkisinden yola çıkarak, her iki yaşam biçiminde de aldığı vaziyeti gözler önüne sermektir. Geçim biçimini hayvan avı ve bitkisel ürünler toplama üzerine kuran insan toplulukları, sürekli olarak hareket etmeye mecburdurlar çünkü geçim kaynakları sabit değildir. Dolayısıyla insanlar, en temel ihtiyaçlarından biri olan beslenme ihtiyacını karşılayabilmek adına gezginci bir yaşam sürdürürler. Bu gezginci yaşam ise insanların çevresine ve içinde yaşadığı muhite olan bakış açısını, toprağa bağlı olarak yaşayan topluluklardan farklı kılar. Bu farklılık esas itibarıyla, geçim ekonomisinde ortaya çıkan değişikliklerle yakından ilişkilidir. Geçimini doğada hazır bulunan besinleri avlayarak veya toplayarak sağlayan avcı-toplayıcı gruplar üretim açısından yetersizdirler. Yaşamlarını devam ettirebilecek kadar ürünü doğadan asgari çaba sarf ederek karşılayabildiklerinden üretmeye ihtiyaçları yoktur. Bu üretim ve geçim arasındaki bağlantı, insanların içinde yaşadıkları mekânla olan münasebetleri neticesinde ilerleme kaydeder. Ancak toprağa bağlılık esası olan yaşam biçiminde, üretim ortaya çıkmış demektir. Durağanlığın olmadığı takdirde, zaten üretimsel bir yapıdan bahsedilemez. Ürünler, doğadan hazır olarak karşılanmak yerine, bilinçli olarak yetiştirilir ve böylece geçim biçimi insan eliyle kontrol edilebilir. Bu kontrol mekanizmasının ortaya çıkması ve gelişmesi insan hayatını kökünden değiştirmiştir.

Bu çalışmada Üst Paleolitik Çağ uzman avcı-toplayıcı gruplarla, Neolitik Çağ'daki köy toplulukları, insan-mekân ilişkisi kapsamında ele alınmış olup, meydana gelen değişimler incelenmiştir. Avcı-toplayıcılar, hayvan peşinde koşan ve mevsimsel döngüye bağlı olarak kendiliğinden yetişen bitkisel ürünleri tüketen gruplardı. Her daim hareket halinde olma durumu avcı toplayıcıların belirli bir mekânda yaşam sürmelerine elvermeyen bir olaydır. Bu durumda mevsimlik barınaklar, avcı-toplayıcıların konutlarını teşkil eder. Mevsimlik barınaklar dayanaklı olmayan gelip geçici konutlardır. Uzun müddet içerisinde yaşamaya müsait olmayıp, doğadan elde edilen çalı çırpı, kemik, taş gibi materyaller bir araya getirilerek kısa sürede inşa edilirler. En bilindik örneklerinden biri Ukrayna Mezhyrich'de bulunan mamut kemiklerinden yapılmış bir konuttur. Mamut kemikleri bir araya getirilmesiyle inşa edilen bu konut tipi Eskimoların iglo evlerini andırmaktadır. Neolitik Çağa geçiş evresi ve Neolitik Çağ içerisinde teknik ve mimari bilgi birikimi olabildiğince artmıştır. Yakınoğu'nun Epi-Paleolitik Çağ'daki gezginci gruplar, dini bir mabet olduğu sanılan Göbekli tepeyi inşa edecek teknik bilgi seviyesine ulaşmışlardır. Nitekim Neolitik köylerdeki ev tipi yapılar da teknik ve mimarinin gelişmişliğine bir örnektir. Teknik ve mimari bilginin gelişim göstermesi bir zorunluluğun getirisiidir. Bilincin yahut zekânın gelişimiyle ilgisi olmayan bu durum, insanın yerleşik yaşama geçmesiyle beraber kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Mimari olarak gelişmişliğin ortaya çıkmasıyla, insanın içinde yaşadığı muhite karşı olan algısında da değişiklikler meydana gelmiştir. Kalıcı konutlar ilk defa Neolitik köylerle beraber ortaya çıktı. Bundan önce geçici barınaklar ve genellikle konut olarak kullanılmaya elverişli olmayan mağaralar insanın evi idi. Ancak tarımla beraber toprağa bağlı yaşam kalıcı ve sürekli konutların ortaya çıkmasını zorunlu hâle getirdi ve böylece ilk defa mülkiyet kavramı ortaya çıktı. Mülk edinmeyle birlikte taşınmaz mallara ve arazilere sahip olan insan, kendini içinde yaşadığı muhite ait hissedebildi. Bu ise aitlik duygusunu kazandırdı. Avcı-toplayıcı gruplar, mevsimsel olarak ve hayvan sürülerinin hareketlerine göre yön değiştirirlerdi. Bu durum hareketli bir yaşamı beraberinde getirdiği gibi belirli bir yere ait hissetme duygusuna izin vermeyen bir yaşam biçimidir. Dolayısıyla sürekli hareket halinde olan avcı-toplayıcı gruplarda aitlik duygusu hiçbir zaman ortaya çıkmamıştır. Yerleşik tarımcı topluluklara göre daha özgür bir yapıya sahiptirler. Yerleşik yaşama geçilmesiyle belirli bir arazi etrafında hayatını sürdüren insanlarda bir topluluk bilinci gelişmiştir. Ancak bu durumda da sürekli bir yaşam sürdürdüğü arazisini, dıştan gelecek tehlikelerden koruma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Can ve malına sahip çıkma dürtüsü her canlıda olduğu gibi insanda da mevcuttur. Güvenliğini sağlama, canına ve malına sahip olma arzusu, emniyet duygusunun gelişmesine olanak tanıdı. Nitekim bu dürtü insanın yeryüzünde yaşadığı tüm zamanlar boyunca onunla beraber yaşamıştır. Fakat sınırları belirli olan bir arazi içerisinde yaşanmaya başlanmasıyla, emniyet duygusu gelişkinlik kazanabilmiştir.

Avcı-toplayıcı yaşam tarzında, asalak bir geçim biçimi hâkimdir. Bir diğer deyişle doğanın kendisine bahşettiği kadarıyla yetinen avcı-toplayıcılar, beslenme ihtiyaçlarının ötesine pek çıkamamışlardır. Ancak yine de üst Paleolitik Çağ avcı-toplayıcılarında çeşitli alet endüstrileri geliştirmek suretiyle bir uzmanlaşma görülür. Bu uzmanlaşma hem av hem de toplayıcılıkta kendini belli eder. Nitekim bu Çağ'da ortaya çıkan sanat ürünleri bir miktar artı ürünün ortaya konulabildiğine kanıttır. Kolektif bir anlayışın hâkim olduğu bu avcı-toplayıcı gruplarda, grup üyelerinin tamamı beslenme ihtiyacını karşılayabiliyor olmalı ki geriye, av veya toplayıcılık yapmak dışında kullanabilecekleri bir artı zaman kalyordu. Ortaya konan bu eserler de artı zamanın bir getirisi olarak bugüne miras olarak kalmıştır. Fakat artı zaman kavramı tam anlamıyla Neolitik Çağda ortaya çıktı. Bitki ve hayvan yetiştiriciliğinin başladığı Neolitik Çağda, özellikle topraktan elde edilen ürün depolanabiliyor ve saklanabiliyordu. Hayvansal gıdalar da uzun süre muhafaza edilebilecek şekillerde işleminden geçirilip tüketilebiliyordu. Üretimin bu denli süreklilik gösterdiği Neolitik köylerde, insanlar yalnızca belli mevsimsel Çağlarda çalışarak bol miktarda ürün elde edebiliyorlardı. Geriye kalan zamanlarda ise hayatlarını daha da kolaylaştıracak üretim araçlarını üretme imkânları oluyordu. Böylece bu artı zaman Neolitik Çağ insanının çevresini daha önce hiç olmadığı kadar çeşitli araçlarla donatılmasına vesile oldu. Ancak avcı-toplayıcı grupların, sahip oldukları araçlar dışında, besinsel ürünleri bile kısıtlı miktardaydı. Dolayısıyla bir süre avında elde edilecek başarı çok değerliydi. Ertesi gün aynı başarının elde edilme imkânı olmayabilirdi. Bu durum avcı-toplayıcı gruplarla, köylü çiftçi toplulukların üretim araçları ve elde edilen ürüne verilen değeri ortaya koymaya yeterli bir örnektir. Yani asalak geçim biçimi ve üretici geçim biçimi arasındaki en büyük farklardan biri, gruplar arasında eşyaya verilen kıymet olmuştur. Üretim araçlarının sayısı arttıkça daha çok besin elde edilmiş ancak ürünlere atfedilen değer düşmüş olmalıdır.

Besin üretimine geçilmesine paralel olarak Neolitik Çağda insan nüfusunda da ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Büyük nüfusları besleyebilecek kadar ürün yetiştirilmekte olup, önceki Çağlarda göre kalabalıklaşmış topluluklar ortaya çıkar. Tüm bu gelişmeler yerleşik yaşamın başlamasıyla iç içedir. Yerleşik yaşam, toprağa bağlılık ve belirli bir arazinin tanıdığı imkânlar dâhilinde, insanoğlunun hayatında köklü değişikliklere sebep olmuştur. Artı ürünün ortaya çıkması kalabalık nüfusları besleme olanağı tanımış ve geniş aileleri meydana getirmiştir. İnsanın ortalama yaşam süresi güvende kaldığı ve daha az riske girdiği takdirde uzamıştır.

Avcı-toplayıcı yaşam biçiminde dünya nüfusu yaklaşık 20-30 milyon dolaylarındayken (Leakey ve Lewin, 1998: 211), geç Neolitik Çağ'da sadece Yakınoğ'u'da nüfusun 50 milyona kadar çıkabileceği hesaplanmaktadır. Bu rakamlar bize bir nüfus patlamasını göstermeye yeterli ölçüdedir (Maisels, 1999:

207). Çevresel etmenler nüfusun artışına doğrudan etki etmektedir. Neolitik Çağda, büyüklü küçüklü 700 kadar yerleşim biriminin (Özdoğan, 2012: 56) ortaya çıktığını hesap ettiğimizde bu yerleşim birimleri arasındaki mesafenin daralması, aralarında çeşitli ilişkiler geliştirdiklerini akıllara getirmektedir. Bu çeşitli ilişkilerden en önemlisi ticaret gibi görünse de besin takası dışında başka bir mal değiş tokuşu gerçekleşmiş gibi görünmez. Çünkü lüks mal üretimi henüz başlamamış ve özelleşmenin izlerine, ilk kent devletleri ortaya çıkana kadar rastlanmamıştır. Kabileler arası münasebetlerde, evliliklerden öteye gidilememiş gibidir.

Hareketli avcı-toplayıcılar ve yerleşik köylü topluluklar arasında birbirleriyle benzeşen ve ayrışan bir diğer konu da cinsiyet temelli iş bölümüdür. Avcı-toplayıcı gruplardaki iş bölümü, Neolitik köy topluluklarında ortaya çıkan iş bölümünden daha kısıtlıydı. Temel geçim kaynağı olan beslenme ihtiyacını karşılayabilmek adına hayvan avı ve bitki toplama bu gezginci grupların hayatlarının önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Besin ve yiyecek sağlama işi genelde kadın ve erkek arasındaki bir iş bölümünün sonucu olarak gerçekleşir. Kadınlar meyve, mantar, ağaç ve bitki kökleri gibi bitkisel ağırlıklı yiyecekleri toplarken erkekler, otçul sürü hayvanları avlamaktaydılar. Böyle cinsiyet temelli bir iş bölümünün ortaya çıkışı, erkeklerin fiziki anlamda kadınlardan daha kuvvetli olmalarıyla ilişkilidir. Ağır ve zor işleri erkekler üstlenirken, kadınlar daha az tehlike içeren ve daha kolay işler yapmayı tercih etmişlerdir. Nitekim toplayıcılık sürekli bir besin tedariki sağlarken avcılığın başarı yüzdesi toplayıcılığa göre daha düşüktür. Avdan her zaman netice almak mümkün değildir. Kadının toplayıcılık rolü hayati derecede önem taşımaktadır. Böyle bir durumda, kadına değer atfedilmektedir. Bu açıdan avcı-toplayıcı kabilelerin anaerkil bir yapıya sahip oldukları görüşü hâkimdir. Bunun yanında erkek grubun güvenliğini sağlarken kadın ise yiyecek tedarikinin yanında çocuk bakımı, yemek pişirme gibi gündelik işleri de üstlenmiş olmalı. Yerleşik topluluklarda bu iş bölümü daha çetrefilli bir hal alır. Üretim araçlarının çeşidinin ve sayısının artması ve nüfus artışı gündelik işleri daha karmaşık bir hâle sokar. Üretim tarladan elde edilen mahsuller ve hayvansal gıdalardan temin edilir ancak bu süreç, avcı-toplayıcı gruplarda olduğundan daha karmaşık bir hâle dönüşmüştür. Kadın, ilk Neolitik köy yerleşimlerinde yine bitkisel ürünlerden sorumlu olmuş ve tarla işleri kadının tekelinde sürmüştür. Erkek ise hayvan avının istikrarsızlaşmasıyla inşa, güvenliği sağlama, araç-gereç yapımı gibi işlerle uğraşır hâle gelmiştir. Ancak hayvanların evcilleştirilmesinden sonra hayvan bakımı da erkeğin sorumluluğuna girer. Ve böylece besin üretimi anlamında iş bölümü değişime uğrar. Kadının tarladaki görevi, hayvanların tarla işlerinde kullanılmasıyla hafifler ve gündelik işlerle meşguliyetleri artar. Besin üretimi hem hayvan bakımı hem de tarla işlerini yürüten erkeğin tekeline geçer. Böylece Çeç Neolitik Çağ'da anaerkil yapı kırılmaya uğrar. Besin üretiminin erkek tarafından yürütülmesiyle ataerkillik geçiş yapılır. Belki de bu durum, tesirini

kent devletlerinin ortaya çıktığı Çağ'larda hissettirecek olan erkek egemen toplumun ilk adımlamalarıdır.

Avcı-toplayıcılıkla geçimini sağlayan insanların beslenme alışkanlıkları, üretici çiftçi topluluklarıinkiyle farklılık gösterir. Besinlerini tamamen doğadan elde eden avcı-toplayıcılar, coğrafyanın ve iklimin elverdiği şartlar doğrultusunda, her mevsimde farklı yiyecekler tüketmek zorundadırlar. Ürünleri depolama şansına sahip olmayan bu topluluklar, günlük olarak beslenmektedirler. Yani bir günün sonunda bulabildikleri ne varsa tüketmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde ürünler saklanamadığından bozulabilir. Keza hayvanı avladıktan sonra, o günün sonunda tüketmek gerekir çünkü o günün şartlarında eti muhafaza edebilmek ve civardaki yırtıcı hayvanlardan koruyabilmek olabildiğine imkânsızdır. Dolayısıyla elde edilen ürünler gününbirlik olarak tüketilmelidir. Ancak tarım topluluklarında tahıl ürünleri saklanabilir ve depolarda muhafaza edilebilir. Bu durum ürünlerin bozulmadan bir sonraki hasada kadar tüketilmesine imkân tanır. Aynı zamanda her iki grup arasında besin çeşitliliği açısından farklar mevcuttur. Avcı-toplayıcılar geniş coğrafi sahalar içerisinde sürekli hareket halindedirler ve bu hareket girdikleri bölgelerde pek çok yenilebilir bitki çeşidiyle karşılaşmalarını sağlar. Aynı zamanda pek çok hayvan türünü de tüketebilmektedirler. Fakat ilk tarım köylerinde evcilleştirilen birkaç çeşit tahıl ve bakliyat dışındaki şeyler tüketilmiyordu. Daha sonradan evcilleştirilen dört besi hayvanı (koyun, keçi, inek, domuz) insanın besin zincirini kuvvetlendirmiştir ancak bu yine de avcı-toplayıcıların besin çeşitliliğinden daha zengin değildir.

KAYNAKÇA

- Adams, B., and Blades, B. S. (Ed.). (2009). *Lithic materials and paleolithic societies*. Willey Blackwell.
- Arsebük, G. (1999). İnsanın evrim süreci ve en eski kültürler. *TÜBA-AR*, 2, 32-69.
- Bandı, H.-G., Breuil, H. B., Kirchner, L., Lhote, H., Erik, H. and Lomel, A. (1962). *The art of the stone age*. Crown Publishers.
- Barnard, A. (2015). *Sosyal antropoloji ve insanın kökeni*. (Çev. Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Bar-Yosef, O. (1998). The natufian culture in the levant, threshold to the origins of agriculture. *Wiley-Liss, Inc*, 159 – 177.
- Bar-Yosef, O. (2002). The Upper Paleolithic Revolution. *Annual Reviews of Anthropolgy* 3, 363-393.

- Bickerton, D. (2013). *Adem'in dili*. (Çev. Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Bocquet-Appel, J. P. and Bar-Yosef, O. (Ed.). (2008). *The neolithic demographic transition and its consequences*. Springer.
- Boyd, R. and Silk J. (2009). *How humans evolved*, W.W. Norton & Company.
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarih öncesi insanları*. (Çev. Bilgi Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Chase, P. G., Dibble, H. L., Lindly, J. Clark, G. and Guy, S. L., (1990). On the emergence of modern humans. *Current Anthropology*. 31(1), 58-66.
- Childe, V. G. (2006). *Kendini yaratan insan*. (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları.
- Childe, V. G. (2009). *Tarihte neler oldu?*. (Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay), Kırmızı Yayınları.
- Coon, S. C. (1961). *The story of man*. Alfred A. Knopf.
- Cowan, H. K. J. and Marshack, A., (1975). More on upper paleolithic engraving, *Current Anthropology*. 16(2), 297-298.
- Çıvgın, İ. (2018). Bereketli Hilal'de bitki evcilleştirme sürecini etkileyen faktörler: İklim, doğal çevre ve kültürlerarası karşılaşmalar (MÖ. 11000 – 7000). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 463 – 489.
- Çıvgın, İ. (2018). Bereketli Hilal'de hayvan evcilleştirme sürecinin evrimi ve kültürlerarası karşılaşmalar (MÖ. 10000 – 7000). 4(16), 1322 – 1349.
- Dıakov, V. ve Kovalev, S, (2014). *İlkÇağ tarihi I*. (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap.
- Dolukhanov P. (1998). Eski Ortadoğu'da çevre ve etnik yapı. (Çev. Suavi Aydın), İmge Kitapevi Yayınları.
- Hararı, Y. N., (2015). *Hayvanlardan tanrılara: Sapiens insan türünün kısa bir tarihi*. (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap.
- Helbaek, H. (1959). Domestication of food plants in the old world, *Science, New Series*, 130 (3372), 365-372.

- Hodder, I. (Ed.), (2010). *Religion in the emergence of civilization*. Cambridge University Press.
- Hout, J. L., Thallmann, J. P. and Valbelle, D., (2000). *Kentlerin doğuşu*. (Çev. Alin Bektaş Girgin), İmge Kitabevi Yayınları.
- İlin, M. ve Segal, E., (2016). *İnsan nasıl insan oldu?*. (Çev. Ahmet Zekerya), Say Yayınları.
- Kansu, Ş. A., (1991). *İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kartal, M., (2009). *Türkiye’de son avcı-toplayıcılar*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kenyon, K. M, (1956). *Jericho and its setting in Near Eastern history*. 30, (120), pp. 184 –197.
- Kolonkaya-Bostancı, N. (2014). *Paleolitik çağ kadınları*. Asistan Kitap, 191-204.
- Kuijt I. (Ed.). (2002). *Life in neolithic farming communities*, Kluwer Academic Publishers.
- Langaney, A., Clottes, J., Guilame J. and Simmonet, D. (2020), *İnsanın en güzel tarihi*, (Çev. Nurkalp Devrim), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Larson, G. and Fuller, D. Q., (2014). The evolution of animal domestication, *Annu. Rev. Ecol. Evol. Syst.* 45, 115–36.
- Leakey, R., ve Lewin, R. (1998). *Göl insanları / evrim sürecinden bir kesit*. (Çev. Füsün Baytok), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Leakey, R. (1998). *İnsanın Kökeni*. (Çev. Sinem Gül), Varlık Yayınları.
- Leroi-Gourhan, A. (1993). *The hunters of prehistory*. Macmillian Publishing Company.
- Lewin, R. (2015). *Modern insanın kökeni*. (Çev. Nurdan Soysal), Say Yayınları.
- Lewis-William, D. (2012). *The mind in the cave*. Thames& Hudson.
- Littauer, M. A. Mccarthy F. D. and Marshack A. (1974). On upper paleolithic engraving. *Current Anthropology*,. 15, (3,,9) 327-332.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygurlüğün doğuşu*. (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları.

- Marshack, A. (1972). *The roots of civilization*. Moyer Bell Ltd.
- Mccarter, S. F. (2007). *Neolithic*. Routledge.
- Mcneill, W. H. (2015). *Dünya tarihi*. (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları.
- Mellaart, J. (1975). *The neolithic of the near east*. Thanos and Hudson Ltd.
- Mellars, P. (1989). Major issues in the emergence of modern humans. *Current Anthropology*. 30, (3) 349-385.
- Mithen, S. (1999). *Aklın Tarihöncesi*. (Çev. İrem Kutluk), Dost Kitabevi Yayınları.
- Morgan, L. H. (1994). *Eski toplum I*. (Çev. Ünsal Oskay), Payel Yayınevi.
- Özbek, M., (2015). *Düünden bugüne insan*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdoğan, M., (2004). Neolitik çağ-neolitik devrim-ilk üretim toplulukları kavramının değişimi ve “Braidwoodlar, *TÜBA-AR* 7,43-51.
- Özdoğan, M. (2012). Neolitik Çağ Yeniden Düşünmek. *Aktüel Arkeoloji* 27, 38-51.
- Paabo, S. (2014). *Neanderthal man*, Basic Books.
- Papagianni, D. ve Morse, M. A, (2017). *Neandartal*. (Çev. İlknur Urkun Kelso), Trend Yayınevi.
- Schrenk, F. ve Müller, S. (2009). The neanderthals. *Routledge. New York. Science, New Series*. 130(3372), 365-372.
- Shea, J. J. (2013). *Stone tools in the paleolithic and neolithic near east a guide*, Cambridge University Press.
- Simmons, A. H. (2007). *The neolithic revolution in the near east*. The University of Arizona Press.
- Soffer, O., Adovasio, J. M. and Hyland, D. C. (2000), The “Venus” figurines: Textiles, basketry, gender, and status in the upper paleolithic. *Current Anthropology*, 41(4), 511 – 537.
- Straus, L. G, (2005). The upper paleolithic of Euro: An overview. *Evolutionary Anthropology Issues News and Reviews* 4(1), 4 – 16.

- Stringer, C. (2011). *The origin of our species*, Penguin Books.
- Şenel, A. (1982). *İlkel topluluktan uygar topluma*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Şenel, A. (2006). *Kemirgenlerden sömürgenlere insanlık tarihi*. İmge Kitapevi Yayınları.
- Weiner, S., Xu, Q., Goldberg, P, Liu, J. and Bar-Y. (1998). *Evidence for the Use of Fire at Zhoukoudian China*. *Science*, 281(5374), 251-253.
- Wells, C. (1972). *Sosyal antropoloji açısından insan ve dünyası*. (Çev. Erzen Onur), Remzi Kitapevi.
- Yalçınkaya, I. (1978). *Taş Devri Sanatında Teknik ve Stil*, 29(1-4), 68 – 82.
- Zeder, M. A. (2011). The Origins of Agriculture in the Near East. *Current Anthropology*, 52(4) 221 – 235.
- Zubritski, M. K. (2011). İlkel topluluk – köleci toplum – feodal toplum. (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları.

Görseller

Görsel 1. Üst Paleolitik Çağ'da Görülen Kadın Heykeltiklerinin En Şöhretlilerinden Biri Olan Willendorf Venüsü.

Viyana Doğa Tarihi Müzesi'nden tarafımca fotoğraflanıştır.

Görsel 2. Lascaux Mağarasının Duvarlarında Yer Alan Hayvan Betimlemeleri.
www.ancient.eu/image/8664/lascaux-ii-cave-today (Erişim Tarihi: 26.06.2020)

Görsel 3. Ukrayna Mezirik'te Mamut Kemiklerinden Yapılma Bir Üst Paleolitik Çağ'da Barınağı.

donsmaps.com/mammothcamp.html (Erişim Tarihi: 26.06.2020)

Görsel 4. Çatalhöyük Ana Tanrıça Figürü.

www.catalhoyuk.com/node/736 (Erişim Tarihi: 26.06.2020)

Görsel 5. Çatalhöyük Ören Yerinen Bir Görüntü.

www.kulturportali.gov.tr/portal/catalhoyukneolitikkenti (Erişim Tarihi: 26.06.2020)

Görsel 6. Neolitik Çağda Kullanılan Bazı Taş Aletler.

archaeoproject.pbworks.com/w/page/55135795/Neolithic%20Age (Erişim Tarihi: 26.06.2020)